

● Cicerone

Marco Tullio Cicerone (106-43 a.C.) è forse il più noto autore della letteratura latina. Uomo politico di orientamento **conservatore**, fu console nel 63 a.C. Per la sua ostilità verso Cesare venne esiliato ma, richiamato poi a Roma, alla morte del dittatore si schierò contro Antonio, che lo fece uccidere dai suoi sicari.

Cicerone fu un **importante oratore**, autore di opere retoriche e di orazioni giudiziarie e politiche, tra cui le famose **Verrine**, contro le ruberie dell'ex-pretore della Sicilia Verre, la **Pro Milone**, in difesa di un capoparte degli *optimates* accusato di aver ucciso

l'avversario politico Clodio, e le **Philippicae**, contro Antonio. Numerose sono anche le sue **opere di argomento filosofico**, con cui contribuì a diffondere a Roma la filosofia greca. Di Cicerone resta anche un **ricco epistolario**, composto da oltre 900 lettere suddivise in varie raccolte, che costituiscono un interessante documento storico e umano sulla figura dell'autore e del suo tempo. Lo stile di Cicerone, modello della latinità classica, procede attraverso periodi ampi ed elaborati, ricchi di subordinate e figure retoriche, sempre però con l'intento di mantenere una forma armoniosa ed equilibrata.

● Dalle Verrine

1. La statua di Diana e la città di Segesta (I)

sintassi del dativo e dell'ablativo, prop. infinitiva, cum narrativo

Segesta est oppidum pervetus in Sicilia quod ab Aenea fugiente a Troia atque in haec loca veniente conditum esse demonstrant. Itaque Segestani non solum perpetua societate atque amicitia, verum etiam cognatione se cum populo Romano coniunctos esse arbitrantur. Hoc quondam oppidum, cum illa civitas cum Poenis suo nomine ac sua sponte bellaret, a Carthaginiensibus vi captum atque deletum est, omniaque quae ornamento urbi esse possent Carthaginem sunt ex illo loco deportata. Fuit apud Segestanos ex aere Dianae simulacrum, cum summa atque antiquissima praeditum religione tum singulari opere artificioque perfectum. Hoc translatum Carthaginem locum tantum hominesque mutarat, religionem quidem pristinam conservabat; nam propter eximiam pulchritudinem etiam hostibus digna quam sanctissime colerent videbatur.

2. La statua di Diana e la città di Segesta (II)

doppio dativo, prop. infinitiva, causale

Aliquot saeculis post, P. Scipio bello Punico tertio Carthaginem cepit; qua in victoria, convocatis Siculis omnibus, quod diutissime saepissimeque Siciliam vexatam a Carthaginiensibus esse cognoverat, iubet omnia conquiri; pollicetur sibi magnae curae fore ut omnia civitatibus, quae cuiusque fuissent, restituerentur. Illo tempore Segestanis maxima cum cura haec ipsa Diana, de qua dicimus, redditur; reportatur Segestam; in suis antiquis sedibus summa cum gratulatione civium et laetitia reponitur. Haec erat posita Segestae sane excelsa in basi, in qua grandibus litteris P. Africani nomen erat incisum eumque Carthagine capta restituisse perscriptum. Colebatur a civibus, ab omnibus advēnis visebatur. Erat admodum amplum et excelsum signum cum stola; verum tamen inerat in illa magnitudine aetas atque habitus virginālis; sagittae pendebant ab umero, sinistrā manu retinebat arcum, dextrā ardentem facem praeferebat.

3. La bella vita del pretore Verre in Sicilia

pronomi indefiniti, prop. temporale, consecutiva, relative

Temporibus hibernis, ad (= "contro") magnitudinem frigoris et tempestatum vim ac fluminum, praeclarum hoc sibi remedium (sogg. sott. Verres) comparaverat: urbem Syracusas elegerat, cuius talis status atque natura esse loci caelique dicitur, ut nullus umquam dies tam magna ac turbulenta tempestate fuerit, quin aliquo tempore eius diei solem homines viderint. Hic ita vivebat iste bonus imperator hibernis mensibus,

ut eum non facile non modo extra tectum, sed ne extra lectum quidem quisquam videret. Cum autem ver esse coeperat – cuius initium iste non a Favonio neque ab aliquo astro notabat, sed, cum rosam viderat, tum incipere ver arbitrabatur – dabat se labori atque itineribus; in quibus eo usque se praebebat patientem atque impigrum, ut nemo umquam in equo sedentem viderit. Nam, ut mos fuit Bithyniae regibus, lecticā ferebatur, in qua pulvīnus erat perlucidus, rosā (= sing. collettivo) fartus; ipse autem coronam habebat unam in capite, alteram in collo, reticulumque ad nares sibi admovebat tenuissimo lino, plenum rosae. Sic confecto itinere, cum ad aliquod oppidum venerat, eādem lecticā usque in cubiculum deferebatur.

• Dalla Pro Milone

4. Clodio prepara un agguato mortale a Milone

cum narrativo, prop. relativa, perifrastica attiva

P. Clodius cum sciret iter Milōni esse Lanuvīnum ad flāmīnem prodendum, Romā subito ipse profectus pridie est, ut ante suum fundum Miloni insidias collocaret. Milo autem, cum in senatu fuisset eo die, quoad senatus est dimissus, domum venit, calceos et vestimenta mutavit, paulisper, dum se uxor, ut fit, compārat, commoratus est, dein profectus id temporis cum (= “all’ora in cui”) iam Clodius, si quidem eo die venturus erat, redire potuisset. Obviam fit ei Clodius expeditus, in equo, nullā raedā, nullis impedimentis, nullis Graecis comitibus, ut solebat, sine uxore, quod numquam fere (fiebat), cum hic insidiator (= Milone), qui iter illud ad caedem faciendam apparavisset, cum uxore veheretur in raeda, paenulatus, magno et muliebri ac delicato ancillarum puerorumque comitatu.

5. Clodio viene ucciso dai servi di Milone

cum narrativo, ablativo assoluto, prop. causale

Milo fit obviam Clodio ante fundum eius hora fere undecīma aut non multo secus. Statim complures cum telis in hunc faciunt de loco superiore impetum; adversi raedarium Milōnis occidunt. Cum autem hic de raeda, reiecta paenula, desiluisset seque acri animo defenderet, illi, qui erant cum Clodio, gladiis eductis, partim recurrere ad raedam, ut a tergo Milōnem adorirentur, partim, quod hunc iam interfectum putarent, caedere incipiunt eius servos, qui post erant; ex quibus qui animo fideli in dominum et praesenti fuerunt, partim occisi, partim, cum ad raedam pugnari viderent, domino succurrere prohiberentur, Milōnem occisum et ex ipso Clodio audirent et re vera putarent, fecerunt id servi Milōnis, nec imperante nec sciente nec praesente domino, quod suos quisque servos tali in re facere voluisset. Haec, sicuti exposui, ita gesta sunt, iudices. Insidiator superatus est, vi victa vis, vel potius oppressa virtute audacia est.

• Dalle Epistulae ad Familiares

6. Dolore di Cicerone per la morte della figlia Tullia

congiuntivo ottativo, videor, prop. causale, dichiarativa, relativa

Ego vero, Servi (Servio Sulpicio, destinatario della lettera), vellem, ut scribis, in meo gravissimo casu adfuisses; quantum enim praesens me adjuvare potueris et consolando et prope aequae dolendo, facile ex eo intellēgo, quod litteris lectis aliquantum adquievi. Sed opprimor interdum et vix resisto dolori, quod ea me solacia deficiunt quae ceteris simili in fortuna non defuerunt. Nam et Q. Maximus, qui filium consularem, clarum virum, amisit, et M. Cato, qui summo ingenio, summa virtute filium perdidit, iis temporibus fuerunt, ut eorum luctum ipsorum dignitas consolaretur. Mihi autem, amissis ornamentis (= “pubblici onori”) iis, quae ipse commemoras, quaeque eram maximis laboribus adeptus, unum manebat illud solacium quod ereptum est. Nunc autem hoc tam gravi vulnere etiam illa quae consanuisse videbantur

ant. Non enim, ut tum me a re publica maestum domus excipiebat, quae levaret, sic nunc domo
ens ad rem publicam confugere possum ut in eius bonis adquiescam. Itaque et domo absum et foro,
quod nec eum dolorem quem de re publica capio domus iam consolari potest nec domesticum res publica.

7. Cicerone consola l'amico Tito Fadio condannato all'esilio

prop. relativa, causale, concessiva, videor

Etsi egomet, qui te consolari cupio, consolandus ipse sum, propterea quod nullam rem gravius iamdiu tui quam incommodum tuum, tamen te magno opere non hortor solum, sed etiam pro amore nostro rogo atque oro, te colligas virumque praebeas et, qua condicione omnes homines et quibus temporibus nos nati simus, cogites. Plus tibi virtus tua dedit, quam fortuna abstulit, propterea quod adeptus es, quod non multi homines novi, amisisti, quae plurimi homines nobilissimi. Ea denique videtur condicio impendere legum, iudiciorum, temporum, ut optime actum cum eo videatur esse, qui quam levissima poena ab hac re publica discesserit (= "chi si è allontanato dalla scena politica con la pena minore possibile"). Tu vero, qui et fortunas et liberos habeas et nos ceterosque necessitudine et benevolentia tecum coniunctissimos, cumque magnam facultatem sis habiturus nobiscum et cum omnibus tuis vivendi, omnibus his de causis debes istam molestiam quam levissime ferre. Meus animus erit in te liberosque tuos semper, quem tu esse vis et qui esse debet.

8. Una raccomandazione e una richiesta all'amico Rufo

cum narrativo, prop. interrogativa indiretta, infinitiva

M. Bolanum, virum bonum et fortem et omnibus rebus ornatum meumque veterem amicum, tibi magno opere commendo. Pergratum mihi feceris, si curaveris ut is intellegat hanc commendationem sibi magno adiumento fuisse; ipsumque virum optimum gratissimumque cognosces. Promitto tibi te ex eius amicitia magnam voluptatem esse capturum. Praeterea a te peto in maiorem modum pro nostra amicitia et pro tuo perpetuo in me studio ut in hac re etiam elaboras: Dionysius, servus meus, qui meam bibliothecam multorum nummorum (= gen. di prezzo) tractavit, cum multos libros surripuisset nec se impune laturum (esse rem) putaret, aufugit. Is est in provincia tua. Eum et M. Bolanus, meus familiaris, et multi alii Naronae viderunt, sed, cum se a me manumissum esse diceret, crediderunt. Hunc tu si mihi restituendum curaveris, non possum dicere quam mihi gratum futurum sit. Res ipsa parva, sed animi mei dolor magnus est. Ubi sit et quid fieri possit Bolanus te docebit. Ego si hominem per te recuperavero, summo me a te beneficio adfectum arbitror.

• Dal Cato Maior de senectute

9. Parole di Ciro morente ai suoi figli

imperativo negativo, sintassi del dativo, prop. temporale, periodo ipotetico indipendente

Apud Xenophontem moriens Cyrus maior haec dicit: "Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, cum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed eum esse in hoc corpore ex iis rebus, quas gerebam, intellegebatis. Eundem igitur esse (= "esistere") creditote, etiamsi nullum videbitis. Nec verum clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere, cum exissent ex iis, emori. Atque etiam cum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est quo quaeque discedat; abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt; animus autem solus nec cum adest nec cum discedit apparet. Iam vero videtis nihil esse morti tam similem quam somnum. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote", inquit, "ut deum; sin unā est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis".

● Sallustio

Schierato con Cesare durante la guerra civile, Sallustio si rese più volte colpevole di appropriazione indebita di denaro negli incarichi di governo provinciale a lui affidati, tanto che fu infine espulso dal Senato per indegnità morale. Dopo la morte di Cesare, egli dedicò il suo *otium* forzato a ripercorrere la storia recente di Roma in opere monografiche dedicate ai momenti cruciali del percorso che aveva condotto alla crisi della *res publica* e che in quegli anni preannunciava ormai la nascita del potere assoluto di un *princeps*. Nel ***De coniuratione Catilinae*** lo storico traccia un primo quadro della degenerazione morale dei giovani membri delle famiglie più illustri, che sotto la guida del depravato ma co-

raggiato Catilina tentarono di prendere il potere con la forza.

Le origini della corruzione dei costumi erano tuttavia da ricercarsi più lontano: Sallustio scrisse così il ***Bellum Iugurthinum***, dedicato alla guerra numidica vinta da Mario alla fine del II secolo d.C., e progettava di terminare anche le ***Historiae***, che coprivano il periodo dalla dittatura sillana alla congiura di Catilina, di cui ci sono giunti solo frammenti. La morte lo colse nel 35 a.C.

La sua importanza come storico è legata all'impegno nella selezione e nell'approfondimento degli eventi considerati decisivi, in contrasto con i resoconti annalistici dei suoi predecessori.

● Dal *De coniuratione Catilinae*

1. Cesare chiede ai senatori clemenza verso i Catilinari

verbi costruiti con genitivo e dativo, prop. infinitiva, completive rette da *verba impediendi*, prolessi della relativa, perifrastica passiva

Maiores nostri, patres conscripti, neque consili neque audaciae umquam eguerunt; neque illis superbia obstat, quominus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt. Postremo, quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exequabantur: imitari quam invidere bonis malebant. Sed eodem illo tempore Graeciae morem imitati verberibus animadvortebant in civis, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam res publica adolevit et multitudine civium factiones valere, tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus exilium damnatis permissum est. Hanc ego causam, patres conscripti, quominus novum consilium capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia maior illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? Minime. Sed ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxime opibus valent.

2. Catone rimprovera i senatori per l'indecisione nel decretare la condanna a morte dei Catilinari

dativo di possesso, congiuntivo esortativo, desiderativo, potenziale, imperativo negativo, periodo ipotetico indipendente

Nolite existumare maiores nostros armis rem publicam ex parva magnam fecisse. Si ita esset, multo pulcherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum maior copia nobis quam illis est. Sed alia fuere, quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque lubrici obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem, privatim opulentiam. Sed ego haec omitto. Coniuravere nobilissimi cives patriam incendere, Gallorum gentem infestissimam nomini Romano ad bellum arcessunt, dux hostium cum exercitu supra caput est; vos cunctamini etiam nunc et dubitatis, quid intra moenia deprendis hostibus faciatis? Misereamini censeo – deliquere homines adulescentuli per ambitionem – atque etiam armatos dimittatis: ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam convortat. Scilicet res ipsa aspera est, sed vos non timetis eam. Inertia et mollitia

animi alius alium exspectantes cunctamini, videlicet dis immortalibus confisi, qui hanc rem publicam saepe in maxumis periculis servavere. Non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur; vigilando, agundo, bene consulendo prospere omnia cedunt. Ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequiquam deos inproles: irati infestique sunt.

3. La battaglia

prop. causale, finale, relativa, ablativo assoluto, gerundio

Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere iubet atque instructos ordines in locum aequum deducit. Dein remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam, uti planities erat inter sinistros montes et ab dextra rupes aspera, octo cohortis in fronte constituit, reliquarum signa in subsidio artius conlocat. Ab his centuriones, omnis lectos et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optimum quemque armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextra, Faesulanum quendam in sinistra parte curare iubet. Ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger quod proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortes veteranas, quas tumulti causa conscripserat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse equo circumiens unum quemque nominans appellat, hortatur, rogat, ut meminerint se contra latrones inermis pro patria, pro liberis, pro aris atque focus suis certare. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea commemorando militum animos adcendebat.

4. Sconfitta e morte di Catilina

presente storico, passivo impersonale, infinito narrativo

Sed ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba signum dat, cohortis paulatim incedere iubet; idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum est, unde a ferentariis proelium committi posset, maximo clamore cum infestis signis concurrunt; pila omittunt, gladiis res geritur. Veterani pristinae virtutis memores comminus acriter instare, illi haud timidi resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis et boni imperatoris officia simul exequabatur. Petreius ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam in medios hostis inducit eosque perturbatos atque alios alibi resistentis interficit. Deinde utrimque ex lateribus ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum paucis reliquum videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis in confertissimos hostis incurrit ibique pugnans confoditur.

5. Il campo dopo la battaglia

coniuntivo potenziale, uso dei tempi dell'indicativo, prop. interrogativa indiretta

Sed confecto proelio, tum vero cerneret, quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere quem quisque vivos (= vivus) pugnando locum ceperat, eum amissa anima corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paulo divorsius, sed omnes tamen adversis vulneribus conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paululum etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivos (= vivus), in vultu retinens. Postremo ex omni copia neque in proelio neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus erat. Nam strenuissimus quisque aut occiderat in proelio aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere item qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitiae, maeror, luctus atque gaudia agitabantur.